

فصل‌نامه جُندی‌شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز

سال سوم، شماره ۹، بهار ۱۳۹۶

ازدواج، ثروت، و تغییر دین در میان زردشتیان: از اواخر دوره ساسانی تا ایران

اسلامی^۱

تورج دریایی^۲

ترجمه محمد حیدرزاده^۳

تاریخ دریافت: ۹۶/۹/۷

تاریخ پذیرش: ۹۶/۱۱/۱۷

چکیده:

این مقاله به تأثیر خویدوده یا ازدواج با محارم بر ساکنان ایران‌شهر (۶۰۰ تا ۸۰۰ میلادی) می‌پردازد، عملی که توسط سنت زردشتی در دوره مناظره‌ها و تبلیغات دینی مجاز شمرده شده بود. معتقدم که نوعی از ازدواج با محارم در دوره‌هایی از تاریخ ایران وجود داشته‌است، برای مثال در سده سوم که مانویان، دین زردشتی را به چالش کشیدند و مهم‌تر از آن، در سده ششم، هنگامی که مسیحیت تهدید بزرگی برای دین زردشتی تلقی می‌شد و بالاخره در سده هشتم و نهم که حمایت دولتی از دین زردشتی متوقف شد و مسلمانان از نظر تعداد افزایش یافتند و به نخبگان تازه تبدیل شدند. این موارد اثبات می‌کنند در هنگامی که تغییر دین تهدیدی برای ادامه حیات دین زردشتی بود، خویدوده راه حلی عملی برای نگهداری ثروت در میان خانواده و اجتماع بوده‌است. واژگان کلیدی: ازدواج با محارم، خویدوده، دین زردشتی، ساسانیان، دوران اولیه اسلام.

۱. این مقاله ترجمه‌ای است از:

Daryaee, Touraj. "Marriage, Property and Conversion among the Zoroastrians: From Late Sasanian to Islamic Iran," *Journal of Persianate Studies*, 6 (2013) pp. 91-100.

این مقاله در کنفرانس باستان متأخر در مرکز آکسفورد تحت عنوان «اقتصاد و جامعه در اواخر دوره ساسانی و اوایل دوره اسلامی عراق» در تاریخ ۱۴ مه ۲۰۱۱ میلادی در کالج ترینیتی قرائت شد. مایلم از پروفیسور هیو کندی برای دعوتش و از دکتر بریان وارد-پرکینز برای میزبانی و برگزاری کنفرانس تشکر کنم. همچنین از پروفیسور پروانه پورشریعتی برای دعوت از من جهت مشارکت در تدوین اثر یادبود زیو رویین، سپاسگزارم.

۲. استاد تاریخ ایران دانشگاه کالیفرنیا، ارواین Tdaryaee@uci.edu

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران باستان دانشگاه تهران M.heidarzadeh@ut.ac.ir

یکی از رسومات اجتماعی جالب و در عین حال مُبهم مربوط به ایران باستان، رسمی به نام خویدوده یا «ازدواج با محارم» است. متون فارسی میانه متعلق به اواخر دوره ساسانیان و اوایل دوران اسلامی، (نوشته شده در کرمان، فارس، و بغداد) مواردی را ارائه می دهند که در آن ها احکام مرتبط با خویدوده و تشویق به انجام آن توصیه شده است. در حالی که برخی از زردشتیان و پژوهشگران ایرانی تلاش کرده اند انجام چنین عملی را رد کنند،^۱ اما برخلاف این تلاش ها، اسناد و مدارک فراوانی مربوط به سده ششم تا دهم میلادی در دست است.^۲ در این مقاله که به یاد زیو روبین^۳ نوشته شده، مایلیم چند نکته را روشن کنیم که ممکن است به مثابه نقاط مرکزی این پیوند اجتماعی باشد. این پژوهش درباره قانون و احکام این نوع ازدواج و مهم تر از آن، درباره ضرورت اقتصادی چنین عملی در اجتماع زردشتی بحث می کند. به نظر می رسد پس از حمله اعراب مسلمان به ایران و با وجود قانونی مبنی بر ازدواج با محارم در کتاب های دینی زردشتی، این نوع از ازدواج عملکردی مناسب در واکنش به تلاش اعراب برای اسلامی کردن فلات ایران بود.

منابع موجود در این زمینه، متون مربوط به سده ششم تا دهم میلادی را شامل می شوند که در محدوده جغرافیایی بین جیحون تا فرات یا آنگونه که در متون کلاسیک فارسی آمده است، «ایران شهر»، نوشته شده بودند. در همین ابتدا باید ذکر کرد که ماریا ماتسوخ، پژوهشگری که بیش از همه در زمینه حقوق و قوانین ساسانی کار کرده، نشان داده است که موضوع خویدوده در متون دوران ساسانی با متن های باقی مانده از دوران اسلامی بسیار متفاوت است. قبل از اینکه به تقسیم بندی تاریخی و استدلال ها درباره خویدوده بپردازیم، اجازه دهید به ماهیت اسناد و شواهد برای انجام چنین عملی نگاه کنیم. مهم ترین و آموزنده ترین متون فارسی میانه که حاوی جزئیات فراوانی درباره خویدوده است، روایت های پهلوی روایت همراه دادستان دینیگ نام دارد که به موضوع خویدوده هم پرداخته است. در روایت همراه دادستان دینیگ،^۴ چهار عمل پسندیده در دین زردشتی در دوره باستان متأخر را چنین ذکر می کند:

“gyāg(-ē) paydāg kū ohrmazd be ō zarduxšt guft kū čahār tis ēn pahlom yazišn ī ohrmazd ī xwadāy ud ātaxš ēsm ud bōy ud zōhr dādan ud mard ī ahlaw šnāyēnīdan ud kē abāg burdār ayāb duxt ayāb abāg xwah xwēdōdah kunēd”.

1. Sanjana; Shahbazi.

2. West; Frye; Mitterauer; Frandsen.

3. Zeev Rubin

4. Williams, henceforth PRADD.

«جایی پیدا است که هرمزد به زردشت گفت: که این چهار چیز برترین است: هرمزد خدای را نیایس کردن، به آتش هیزم و بوی خوش و زوهر دادن، مرد پرهیزگار را خشنود کردن و کسی که با مادر (*burr*) یا دختر (*dux*) یا با خواهر (*xwah*) خویدوده کند».^۱

این شیوه از ازدواج تنها مختص جهان ایرانی نبوده است. به نظر می‌رسد مصر و ایران دو مکان مهم باستانی باشند که «ازدواج با محارم» در آن‌ها انجام می‌شده است. برای نمونه، می‌دانیم که خاندان سلطنتی مصر چنین نوعی از ازدواج را انجام می‌داده‌اند. فرعون‌ها با خواهران، خواهران ناتنی، دختر عموها، دختر عمه‌ها، دختر دایی‌ها، و دختر خاله‌هایشان ازدواج می‌کردند که این عمل برای موجودیت و تداوم خاندان سلطنتی لازم و حیاتی بود.^۲ اطلاعات سرشماری مربوط به سده سوم میلادی در مصر، زمانی که رومی‌ها شمال آفریقا را در دست داشتند، نشان می‌دهد که حدود ۲۰ درصد از جمعیت مصر ازدواج خواهر-برادر را انجام می‌داده‌اند.^۳ بنابراین می‌توان گفت این شیوه از ازدواج، علاوه بر آنکه در میان خاندان سلطنتی رواج داشته، خیلی زود در بین دیگر افراد جامعه نیز در دوره باستان متأخر گسترش یافت.

نظر به اینکه ازدواج با محارم در بین دیگر اقوام هند و اروپایی مشاهده نشده است، تشخیص منشأ این نوع ازدواج در ایران دشوار است.^۴ با این حال، در ایلام که یکی از مهم‌ترین تمدن‌های تأثیرگذار بر ایرانیان بوده، ازدواج خواهر-برادر در بین خانواده سلطنتی وجود داشته^۵ و ممکن است خانواده شاهی هخامنشیان این سنت را از ایلامیان اقتباس کرده باشند.^۶

در ایران باستان متأخر، ارجاعات بسیاری مبنی بر وجود ازدواج با محارم را می‌توانیم بیابیم، مانند سنگ‌نوشته‌های اوایل سده سوم میلادی و متون فارسی میانه. برای نمونه در سده سوم میلادی، کرتیر، روحانی متنفذ و پر قدرت زردشتی می‌گوید هرکجا که رفته، خویدوده را رواج داده است:

“BYN štry ZY ’yl’n KBYL ’twry ZY wlhr’n YTYBWNd W KBYL hwytwtd’hy klty”.

1. PRADD II, I I and I SCI , 51.

برای ترجمه فارسی نک: میرفرخایی، مهشید. روایت پهلوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۷. ص ۵.

2. Manchip White, 15.

3. Hopkins; Hübner.

4. Frye.

5. Hinz, 76-77.

6. Herren-schmidt; Bucci.

«در ایرانشهر، بسیار آتش بهرام افروخته و خویدوده را ترویج دادیم».^۱

در کتاب روایت‌های پهلوی ارجاعات متعددی به قانون شرعی این نوع از وصلت وجود دارد. می‌توان گفت که ازدواج با محارم به‌صورت موازی و همسو، در ایران و مصر پیشرفت کرد؛ در مصر عملی سلطنتی بود که در میان توده مردم محبوبیت یافت اما در ایران به‌واسطه مذهب، عمل به آن مباح شد. مشخص است که دین زردشتی در طی سه مرحله در دوره باستان متأخر، به‌شدت به چالش کشیده شد. نخستین بار در سده سوم میلادی بود که مانوی‌گری نه‌تنها برای تبدیل شدن به دین رسمی شاهنشاهی ساسانی، که برای تبدیل شدن به یک دین جهانی به رقابت با دین زردشتی برخاست.^۲ دومین چالش از جانب مسیحیت بود که در سده ششم میلادی به‌دلیل انتقال اسیران رومی و اسکان آن‌ها در ایران گسترش یافته بود و در تلاش بود تا با رهبری کلیسای نسطوری، زردشتیان، به‌ویژه اعضای خاندان سلطنتی را به تغییر دین تشویق کند. کتاب‌های تذکره شهدای مسیحی و شرح حال قدیسین، از دوره باستان متأخر شواهدی ارائه می‌دهند که برخی از اعضای خانواده سلطنتی و دیگر افراد برجسته اجتماع به مسیحیت گرویده بودند که این امر نشان‌دهنده محبوبیت این دین در دوره ساسانی است.^۳ مسلماً این موضوع خطری بزرگ برای دین و اجتماع زردشتی محسوب می‌شد. کاهش تعداد پیروان دین زردشتی نه‌تنها به‌معنای از دست دادن حمایت دولتی برای پیروان آن مذهب بود، بلکه همچنین باعث از بین رفتن ثروت، وجهه و قدرت روحانیون زردشتی نیز بود. ممکن است شکست دین زردشتی در تبدیل به یک دین جهانی به‌جای مذهبی «ایرانی»، ناشی از کاهش تعداد پیروان آن در مقایسه با دین بودایی در شرق و مسیحیت در غرب بوده باشد. با این حال، شاهنشاهی ساسانی یکی از حامیان مهم دین زردشتی بود که به‌واسطه پول و قدرتش، مذهب زردشتی را زنده نگه داشته بود.

سخت‌ترین دوره برای سنت زردشتی، پس از تسلط مسلمانان عرب بر شاهنشاهی ساسانی، در طول خلافت امویان و عباسیان بود. سده‌های هشتم و نهم میلادی دوران سریعی برای تغییر دین زردشتیان بود. بنا به نظر ریچارد بولیت، در این دوره بود که روحانیون زردشتی، وجهه و قدرت خود را در اجتماع

1. Gignoux.

2. Russel.

۳. برای بررسی ادبیات سریانی نک:

Brook and Harvey and Walker;

برای بررسی فارسی میانه نک:

Elman.

از دست دادند.^۱ در این زمان است که بسیاری از متون فارسی میانه نوشته شدند و در آن‌ها بحث‌های زیادی در محاسن و فواید ازدواج با محارم وجود دارد. در متن‌هایی مانند روایت امید اشوهشتان،^۲ شایست نشایست^۳ و دینکرد^۴ می‌توان قوانین و احکام مربوط به این ازدواج در دوره اسلامی را یافت. همه این متون استدلال‌هایی ارائه می‌کنند که چرا باید خویدوده انجام شود. در عبارت زیر، این فشار برای متقاعدکردن کسانی که در مقابل انجام این عمل تردید دارند یا مخالف آن هستند، روشن شده است:^۵

“abar xwēdōdah kū kē a-kunišnīh pahikārēd pēšēmālīh ēwarīg paydāgēnīdan ī ēim ēimīg ud padīš griftār ān ēē ēwēnag nē bōxt tā pad kunišnīh”.

«درباره خویدوده (=ازدواج با نزدیکان) برای هرکس که درباره انجام‌دادن آن به مجادله پردازد، باید مسلماً با اقامه دعوا، دلیل منطقی عرضه کرد و او را مورد مؤاخذه قرار داد (=گرفتار کرد) و به هیچ‌روی برائت پیدا نمی‌کند تا هنگامی که آن را انجام دهد».

با نگاه به موارد مطرح شده در این متون، روشن می‌شود که وراثت و توانایی انتقال ثروت انسان به فرزندان مهم‌ترین دلیل انجام این ازدواج بوده است. به عبارت دیگر، استدلال دینی‌ای که در پشت خویدوده وجود داشته، برای توجیه و حفاظت از ثروت خانواده‌های زردشتی ارائه شده است. روایت امید اشوهشتان برجسته‌ترین متن حاوی احکام مربوط به ازدواج با محارم است. برای نمونه، پرسش ۲۲ در مورد ازدواج یک خواهر و برادر است و شخصی برای ثواب و انجام عمل شایسته، برای تشویق آن‌ها به ازدواج پول پرداخت کرده است:^۶

“im xwēdōdah im kirbag rāyēnēd bawēd ud rāyēnīdār ud drahm dādādar āgenēn hem-kirbag hēnd ōy-šān har dōān kirbag ī xwēdōdah warzišnīh bunīgīhā xwēš”.

«انجام این ازدواج موجب عمل خیری گردیده. کسی که عملاً ازدواج نموده و کسی که پول را پرداخت کرده، سهمی از آن عمل خیر را دارا خواهند بود و هردوی آن‌ها از ثواب این ازدواج برخوردار خواهند شد».

1. Kreyenbroek.
2. henceforth RHA; Safa-Esfehani.
3. Mazdapur.
4. Amouzgar and Tafazzoli.
5. Amouzgar and Tafazzoli, Dēnkard V, 18, 1-2.
6. RHA 22, 157-158.

برای ترجمه فارسی نک: صفای اصفهانی، نزهت. روایت امید اشوهشتان. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۶. ص ۱۴۷.

پرسش اینجاست که چرا کسی باید برای ازدواج خواهر-برادر پول پرداخت کند و چرا این کار امری پسندیده و شایسته محسوب می شده است؟ امیدوارم که در پایان مقاله به این پرسش‌ها مخصوصاً در مورد دوران اولیه اسلامی پاسخ دهم. اما عبارت فوق می گوید که در اجتماع زردشتی، مردم مایل بودند با انجام ازدواج خویشاوندی به هم‌کیشان خود کمک کنند. بنابراین با نوعی از فشار اجتماعی برای کنار هم نگهداشتن اعضای اجتماع و نگهداری ثروت در درون خانواده مواجه هستیم. اما فقط ازدواج خواهر-برادر نبود که شایسته و پسندیده تلقی می شد. در واقع، پسندیده‌ترین نوع خویدوده، هریک از انواع ازدواج با خواهر، مادر و دختر بود:^۱

“xwēdōdah abāg har sē pad har dādīh hēnd ka kunēnd kirbag ī xwēdōdah bowandagīhā ud ēd rāy ka-š frazand az-š nē bawēd kamīh-ē abar kirbag ī xwēdōdah andar nē āyēd”.

«خویدوده با هر یک از سه، قطع نظر از سن، ازدواج کامل محسوب می شود به این جهت اگر هم فرزندی به وجود نیاید، ثواب این ازدواج کاهش نمی پذیرد».

روحانیون زردشتی با بهره‌گیری از داستان آفرینش انسان از دیدگاه زردشتی، تلاش کردند تا ازدواج خواهر-برادر را توجیه کنند و آن را کرداری شایسته نشان دهند. بر پایه دیدگاه دین زردشتی، نخستین زوج، مشی و مشیانه، پسر و دختر نخستین انسان، گیومرث بودند. متن در ادامه توضیح می دهد که «فرزندهای بسیاری از آن دو زاده شد و خواهران و برادران، زن و شوهر یکدیگر شدند و همه انسان‌هایی که بودند، هستند و خواهند بود، حاصل خویدوده هستند».^۲

در بخش دیگری از روایت امید اشوهشتان^۳ اهمیت تولد فرزند از طریق ازدواج با محارم تشریح شده است، اما حتی اگر فرزندی از این رابطه به وجود نمی آمد، باز هم عملی پسندیده محسوب می شد. با این حال، فرد می بایست برای ادامه نسل و به دنیا آوردن فرزندان مذکر، یک همسر موقت برگزیند. دیگر متون که قطعاً مربوط به قرن نهم میلادی هستند، مانند روایت پهلوی همراه دادستان دینیک، به مشکلات اجتماع زردشتی توجه کرده اند. یکی از این مسائل، دستورالعملی برای اجتماع بود تا در زمانه پریشانی با دفع ادیان اهریمنی، زردشتیان خوبی باشند.

1. RHA 28,195-196.

برای ترجمه فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهیشتان، ص ۱۸۲.

2. West, 402.

3. RHA 28, 195-196.

برای ترجمه فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهیشتان، ص ۱۸۱.

به «دین اهریمنی»^۱ مکرراً در این متون اشاره شده است و به احتمال زیاد به مسلمانانی اشاره دارد که برای کاهش ارزش‌های خانوادگی سرزش می‌شدند:^۲

“èē hamāg nēst-tisīh *pid-kēnīh ud adōšagīg be ō mardōmān az ān mar mad ka-šān az jud šahr ud az jud rōstāg ud az jud deh mard āmad hēnd u-šān zan kard ud ka-šān zan be burd pid dud mād griyist hēnd pad ēn kū-mān duxt pad wardagīh hamē barēnd”.

« زیرا همه بی‌چیزی (= فقر) نیاز (?) و خشکی (= قحطی) از آن جهت به مردمان رسید که مردان از شهر بیگانه، از روستای بیگانه و از کشور بیگانه آمدند و زن کردند (= زن گرفتند) و هنگامی که زن را ببرند، پدر و مادر بر این گریستند که دختر ما را به بردگی همی برند».^۳

تقاضاهای مکرر برای توضیح این نوع ازدواج توسط روحانیون زردشتی در متون فارسی میانه، چندین دلیل عملی دارد. اول اینکه، تا زمانی که به خویدوده عمل می‌شد، زنان همراه با خانواده می‌ماندند و دین‌شان نیز زردشتی می‌ماند. بزرگ خانواده می‌توانست کنترل بیشتری بر دخترانش داشته باشد و بنابراین ثروت خانواده بدون واسطه در خانواده باقی می‌ماند. این بدان معناست که ثروت اجتماع کاهش نمی‌یافت و افزون بر این، روحانیون که حمایت دولتی را از دست داده بودند، به رهبران واقعی اجتماع تبدیل شدند و می‌توانستند به ادامه حیات دین ادامه دهند. از طرف دیگر، ازدواج با غیر زردشتیان ممکن بود منجر به تغییر کیش دختر و فرزندان او و از دست رفتن ثروت اجتماع شود. روایت امید اشوهشتان نمونه‌های بسیاری از این چنین موارد مسئله‌سازی را مورد بحث قرار می‌دهد که نشان‌دهنده مشکلاتی واقعی است. مواردی چون «وضعیت اجتماعی زن متأهلی که برادرش به اسلام گرویده»؛ یا «حق تملک اموالی که پسری ارث رسیده و به اسلام تغییر دین داده چیست؟» و مهم‌تر از همه اینکه «تکلیف دارایی‌های یک زردشتی پس از گرویدن وی به اسلام چه می‌شود؟»^۴ پاسخ آخرین پرسش این است که شخص مورد نظر مرتکب گناه تپاوهل^۵ شده که به سبب آن شایستگی رفتن به بهشت را ندارد و نیز

1. ag-dēn

2. PRADD, 51.

3. Williams, 11-12.

4. RHA, Questions 2, 4, 25.

برای ترجمه فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهشتان، ص ۹، ۱۵، ۱۶۹.

5. tanāphul

مرگ‌ارزان^۱ می‌شود، یعنی «مستوجب مرگ» خواهد بود. آنچه برای مطالعه ما مهم‌تر است، این است که بدانیم وضعیت حقوقی‌ای که برای اینگونه افراد پیش می‌آید چیست:^۲

“ka ēn kū har kē az weh-dēnān ān xir ud xwāstag fradom abar gīrēd pad xwēšīh ī xwēš dārēd pādixšāy”.

«هر زردشتی که به آن اموال قبل از همه دست یافت، صاحب آن خواهد شد».^۳

این طرز رفتار آزاد برای همه که شامل مصادره اموال توسط اعضای اجتماع می‌شد، به‌وضوح ترس زردشتیان مبنی بر از دست دادن ثروت را نشان می‌دهد. بنابراین، خویدوده برای اجتماع زردشتیان در دوره باستان متأخر، به‌خصوص پس از غلبه مسلمانان، دلایل اقتصادی متمایز داشت. جای تعجب ندارد که مفهوم خویدوده نه تنها موضوعی تکرارشونده در متون فارسی میانه سده هشتم و نهم میلادی بود، بلکه در روایت‌های فارسی بعدی در سده‌های سیزدهم و چهاردهم میلادی نیز ادامه می‌یابد. فشار برای تغییر دین و ازدست دادن موقعیت در دوران اولیه اسلام، به‌وضوح در متونی مانند زند و همین یسن^۴ دیده می‌شود. جایی که پرسیده شد اگر پیروان به‌دینی (زردشتیان) از اعمال خویدوده تبعیت می‌کنند:

“ahlaw ī ahlāwān ī pahlom ān bawēd kē pad weh-dēn ī māzdēsnān ēstēd u-š dēn ī xwēdōdah pad dūdag rawēd”.

«پرهیزگار پرهیزگاران آن کسی است که به‌دین مزدیسنا را حفظ کند و خویدوده را در میان خانواده‌اش برقرار کند».^۵

اگرچه ممکن است مجازات‌های مذهبی برای مدتی طولانی برقرار بوده باشند، اما این نوع از ازدواج، شیوه مورد علاقه عموم مردم نبود. برای دریافتن دیدگاه زردشتیان نسبت به این قوانین، باید به منابع غیرزرتشتی، مانند متون سریانی نگاه کنیم. این منابع گاهی اوقات نگاهی اجمالی و جالب درباره دیدگاه‌ها و احساسات مردمان زردشتی نسبت به این نوع از ازدواج ارائه می‌دهند که در متون فارسی میانه وجود ندارد. کتاب قانون بختیشوع که متعلق به سده هشتم میلادی است، مشکلاتی که اجتماع با این نوع از قوانین داشته را شرح می‌دهد:

1. margarzān

2. RHA, 25.

3. RHA, 181-182.

برای ترجمه فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهیستان، ص ۱۶۹.

4. henceforth, ZWN.

5. Cereti, ZWN, 159.

«چنین است که حتی پیروان زردشت از روی بی میلی به این وصلت تن می دهند و معمولاً این به دلیل حرص و طمع پسر برای به ارث بردن ماترک خواهر یا مادرش است که سبب می شود به این ازدواج تن دهد».^۱

از آنجایی که مفسر، اسقف مسیحی ایالت فارس است، تعجبی ندارد که نگاهش نسبت به خویدوده منفی است؛ اما این گزارش همچنان قطعه ای مهم از اطلاعات را ارائه می دهد و نشان دهنده این است که در طول زمان، ارث، یکی از عوامل عمل به خویدوده های ناخواسته بود. مایلیم کلمه «حرص و طمع» در متن بالا را با «ضرورت اقتصادی» جایگزین کنم و در صورتی که خواهر یا مادر با کسانی در خارج از خانواده ازدواج کنند، احتمالاً باید ترس از دست دادن ثروت خانواده را نیز در نظر گرفت. ماریا ماتسوخ توجه کرده است که متون فارسی میانه در میزان گستردگی و شایع بودن عمل به خویدوده در دوره ساسانیان بسیار اغراق کرده اند. این موضوع نشان می دهد که در دوران اولیه اسلامی، به منظور توجیه خویدوده، برای آن نهادی باستانی ترتیب داده اند، چیزی که ماتسوخ آن را «شرایط متخاصم» می نامد.^۲ وی بیان می کند که ممکن است پرسیده شود میزان گستردگی عمل به خویدوده چقدر بوده است؟

یاکاو المین^۳ که بر روی متون تلمودی و متون فارسی میانه زردشتیان کار کرده، دریچه تازه ای از عمل متقابل بین دو جامعه به دست می دهد و دیگران اظهار کرده اند که در واقع، این تغییر کیش نبود که موجب کاهش گسترش خویدوده شد، بلکه بحران جمعیتی ناشی از قیام مزدک در سده ششم میلادی، باعث شد تا اشراف زمین دار برای حفظ ثروت خود به خویدوده مبادرت ورزند.^۴ با این حال، المین شک دارد که با توجه به پاداش های گزاف و عجیبی که روحانیون زردشتی برای عمومی کردن این ازدواج به اجتماع قول می دادند، عمل به خویدوده در این زمان فراگیر بوده باشد.^۵

راه حل این است که به متون حقوقی معتبر و شناخته شده ساسانی نگاهی بیفکنیم. کتاب مادگان هزار دادستان به معنای هزار رأی قضایی^۶ است که دعاوی فرضی و نظری را شامل نمی شود، بلکه صورت جلسه ای از روند مراحل قانونی در دادگاه های ساسانی را بازتاب می دهد. آنچه در این جا می یابیم بسیار جالب توجه است. ماتسوخ توجه کرده است که دو سوم مادگان هزار دادستان با موارد خانوادگی

1. Sachau, 33-35; Frye, 450.

2. Macuch, 134.

3. Yaakov Elman

4. Elman, 2007, 134.

5. Elman 2007, 131.

6. Perikhanian, Macuch.

سروکار دارد، این در حالی است که حتی برای یک بار هم با خویدوده به عنوان پرونده ای حقوقی برخورد نمی کنیم.^۱ مائسوخ که مادگان هزار دادستان را ترجمه کرده است، عقیده دارد از آن جایی که در این کتاب اشاره ای به خویدوده نشده، پس عمل به خویدوده رواج زیادی نداشته است.^۲ البته شاید برعکس، چون عمل به خویدوده بسیار مرسوم بوده، نیازی به درج آن در قوانین ساسانی نبوده است.

با این حال، من با استدلال مائسوخ موافقم و مایلیم این نکته را هم بیفزاییم که روحانیون زردشتی و دین زردشتی توسط شاهنشاهی ساسانی حمایت می شدند و دست کم، شاهنشاهی ساسانی تلاش می کرده تا مسائل تغییر دین را میانجی گری و تنظیم کند. در دوران اولیه اسلامی، این حمایت وجود نداشت و بنابراین دین زردشتی و روحانیون زردشتی، همه پشتیبانی های دولتی را از دست دادند. اگر نظر ریچارد بولیت را بپذیریم که معتقد است در طی سده های هشتم و نهم میلادی که بسیاری از زردشتیان به اسلام گرویدند، بیش تر روایت های فارسی میانه نیز در همین زمان نوشته شدند و این زمان برابر است با دوره ای که نهادهای مذهبی، عمل به خویدوده را توصیه می کنند، در نتیجه، این عمل، واکنش دفاعی جامعه زردشتی در برابر خطر از دست دادن دین و ثروت شان بود.

روحانیون زردشتی برای توجیه بیش تر عمل خویدوده، از منابعی نظیر اوستا استفاده کردند که در آن عمل به خویدوده توسط اهورامزدا تأیید و توصیه شده بود و حتی آن را به زردشت نیز ارتباط دادند^۳ تا عمل به آن را کاری پسندیده نشان دهند. چنین حمایت معنوی ای برای عمل به خویدوده، در دوران ساسانی رایج نبود و شاید بعدها برای پذیرش این سنت در بین پیروان بهدینی، ساخته شده باشد. خویدوده پس از آن، به راه حلی عملی برای نگهداری ثروت در بین اعضای خانواده و اجتماع تبدیل شد. در نهایت، جریان تغییر دین باعث شد که جامعه زردشتی متحمل رنج ها و گرفتاری های اقتصادی شود و پس از دوران عباسی، بسیاری از روحانیون مجبور شدند به جای نوشتن تفسیر کتاب های مذهبی و شرکت در مدارس آموزشی دینی، در مزارع کشاورزی کار کنند و از اجتماع درخواست کمک های خیریه کنند. به این ترتیب، سنت فکری زردشتی در دوران میانه رو به ضعف نهاد و به دنبال آن خویدوده نیز پایان یافت.

1. Macuch, 136.

2. ibid.

3. “andarz ī abēzag ahlaw zardušt az dādār ohrmazd”

(Dēnkard V.19.13.) «اندرز مقدس پرهیزگار زردشت از دادار اهورمزد»

منابع و مآخذ:

- J. Amouzegar & A. Tafazzoli, *Ketāb-e panjom-e dinkard*, Tehran, 1386.
- S.P. Brock, S.A. Harvey, *Holy Women of the Syrian Orient*, Los Angeles, 1998.
- O. Bucci, "Il matrimonio fra consanguinei (khvetudas) nella tradizione giuridica delle genti iraniche," *Apollinaris* 51 (1978), pp. 291-319.
- R.W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period: an Essay in Quantitative History*, Harvard, 1979.
- C.G. Cereti, *The Zand ī Wahman Yasn: A Zoroastrian Apocalypse (ZWY)*, Roma, 1995.
- Y. Elman, "The Other in the Mirror: Questions of Identity, Conversion, and Exogamy in the Fifth-Century Iranian Empire. Part Two," *Bulletin of the Asia Institute* 20.2 (2006), pp. 25-46.
- ——— " 'He in His Cloak and She in Her Cloak' Conflicting Images of Sexuality in Sasanian Mesopotamia," in R. Ulmer, ed., *Discussing Cultural Influences: Text, Context, and Non-Text in Rabbinic Judaism: Proceedings of a Conference on Rabbinic Judaism at Bucknell University*, Lanham, 2006, pp. 129-163.

- P.J. **Frandsen**, *Incestuous and close-kin marriage in ancient Egypt and Persia: an examination of the evidence*, Copenhagen, 2009.
- R.N. **Frye**, "Zoroastrian Incest," in G. Gnoli and L. Lanciotti, eds., *Orientalia Iosephi Tucci Memoriae Dicata*, Roma, 1985, pp. 445-455.
- Ph. **Gignoux**, *Les quatre inscriptions du mage Kirdār*, *Studia Iranica* 9 (1991), pp. 45-48.
- C. **Herrenschmidt**, "Le xwetodas ou « mariage incestueux » en Iran mazdéen," in ed. Pierre Bonte, *Épouser au plus proche*, Paris, 1994, pp. 113-125.
- W. **Hinz**, *Das Reich Elam*, Stuttgart, 1964.
- K. **Hopkins**, "Brother-Sister Marriage in Roman Egypt," *Comparative Studies in Society and History* 22.3 (1980), pp. 303-354.
- S.R. **Hübner**, " 'Brother-sister marriage' " in Roman Egypt: a curiosity of mankind or a widespread family strategy?," *Journal of Roman Studies* 97 (2007), pp. 21-49.
- Ph. **Kreyenbroek**, "The Zoroastrian Priesthood after the Fall of the Sasanian Empire," *Transition Periods in Iranian History, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mai 1985)*, Leuven, 1987, pp. 156-158.
- M. **Macuch**, *Das sasanidische Rechtsbuch "Mātakdān-I hazār dātistān"*, Wiesbaden, 1981.
- ———, "Incestuous Marriage in the Context of Sasanian Family Law," in M. Macuch, D. Weber and D. Durkin-Meisterernst eds., *Ancient and Middle Iranian Studies. Proceedings of the 6th European Conference of Iranian Studies, held in Vienna, 18-22 September 2007*, Wiesbaden, 2010.100
- J.E. **Manchip White**, *Ancient Egypt, Its Culture and History*, New York, 1970.
- K. **Mazdapur**, *Shāyest Nāshāyest*, Tehran, 1990.
- J.P. **de Menasce**, *Le troisieme livre du Denkart*, Paris, 1973.
- M. **Mitterauer**, M. "The customs of the Magians: the problem of incest in historical societies," in R. Porter & M. Teich, eds., *Sexual Knowledge, Sexual Science: The History of Attitudes to Sexuality*, Cambridge, 1994, pp. 231-250.

- **Perikhanian**, *The Book of a Thousand Judgments (A Sasanian Law-Book)*, Costa Mesa, 1997. E. Sachau, *Syrische Rechtsbücher*, vol. 3, Berlin, 1914.
- N. **Safa-Esfehani**, *Rivāyāt-i Hēmīt-i Ašawahištān (RHA)*, A Study in Zoroastrian Law, Harvard Iranian Series, 1980.
- D.D.P. **Sanjana**, "On the Alleged Practice of Next-of-Kin Marriages in Old Iran," *D.P. Sanjana Collected Essays*, Bombay Branch of the Journal of the Royal Asiatic Society, pp. 97-136.
- A.Sh. **Shahbazi**, "Afsāneh-e ezdevāj ba mahārem dar Irān-e bāstān," *Iranian Journal of Archeology and History* 29-30 (1380/2001), pp. 24-36.
- J.R. **Russell**, "Kartīr and Māni: A Shamanistic Model of Their Conflict," in *Papers in Honor of Professor Ehsan Yarshater*, *Acta Iranica* 30, Liège, 1990, pp. 180-193.
- J.T. **Walker**, *The Legend of Mar Qardagh: Narrative and Christian Heroism in Late Antique Iraq*, Los Angeles, 2006.
- E.W. **West**, *Sacred Books of the East*, reprint, Delhi, 1994.
- A.V. **Williams**, *The Pahlavi Rivāyāt Accompanying the Dādestān ī Dēnīg (PRADD)*, Part II: Translation, Commentary and Pahlavi Text, Copenhagen, 1990.